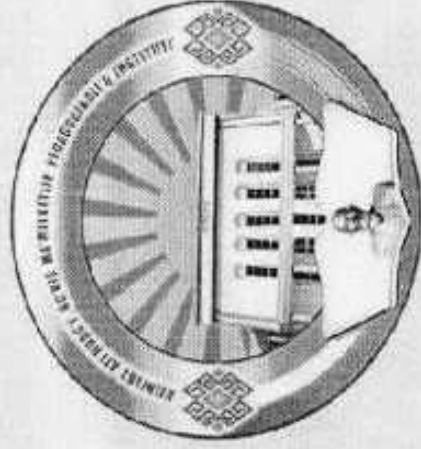

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСИ
ЖОҚАРЫ ҲАМ ОРТА АРНАҰЛЫ БИЛИМ БЕНДИРИҮ МИНИСТРИНИ

ЎЖИНИЯЗ атындагы
НОҚИС МӘМЛЕКЕТЛИК ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

«ТӘБИЙ ПӘНЛЕРНИ ОҚЫТЫҮ ХӘМ ИЗЕРТЛЕҮ МӘСЕЛЕЛЕРИ»
атамасындагы Республикалык илимий-теориялык конференция

МАТЕРИАЛЛАРИ

«ТАБИЙ ФАНЛАРНИ ҮҚИТИШ ВА ТАДҚИК ҚИЛИШ МАСАЛАЛАРИ»
мавзуидагы Республика илимий-назарий анжумани

МАТЕРИАЛЛАРИ

«Табийий пәнлерди оқытыу хәм изертлеу мәселелери» атамасындағы
Республикалық илимий-теориялық конференция материалларына Республикамыздың
жоқары хәм орта арнаулы оқыу орындары педагог-хызметкерлери, үлкен илимий
хызметкер-изленушілер, магистрантлар, студентлер хәм улуўма билим беру
мектеплери мугаллимлериниң табийий пәнлерди оқытыу хәм изертлеу мәселелерине
арналған илимий баянатлары киргизилген.

Конференция материалларының мазмуну хәм онда көрсетилген дереклердин
дурыслығына авторлар жууапкер.

1. Қ.Оразымбетов
2. М.Жалелов

Редколлегия курамы:

- ректор, редколлегия баслығы
- илимий ислер бойынша проректор, редколлегия баслығы
- орынбасары

Редколлегия ағзалары:

3. А.Сапаров
 4. Ф.Отенова
 5. А.Кайыпбергенов
 6. М.Балтабаев
 7. Ш.Алламуратов
 8. Қ.Қосназаров
 9. Ш.Тамамбетова
 10. С.Абдирахимова
 11. А.Зарымбетов
 12. М.Григорьева
 13. Н.Турабаева
 14. Ш.Юлдашева
 15. М.Худаярова
 16. А.Султанова
 17. Д.Кабулова
 18. М.Қайыназарова
 19. Г.Мамбетова
 20. А.Бектурсынов
- химия-биология факультети деканы
 - биология оқытыу методикасы кафедрасы баслығы
 - химия оқытыу методикасы кафедрасы баслығы
 - биология оқытыу методикасы кафедрасы доценти
 - биология оқытыу методикасы кафедрасы доценти
 - биология оқытыу методикасы кафедрасы доценти
 - биология оқытыу методикасы кафедрасы оқытыушысы
 - биология оқытыу методикасы кафедрасы оқытыушысы
 - рус тили хәм әдебияты кафедрасы ассистент оқытыушысы
 - рус тили хәм әдебияты кафедрасы үлкен оқытыушысы
 - рус тили хәм әдебияты кафедрасы үлкен оқытыушысы
 - өзбек тили кафедрасы баслығы, ф.и.к.
 - өзбек тили кафедрасы үлкен оқытыушысы, ф.и.к.
 - өзбек тили кафедрасы үлкен оқытыушысы
 - өзбек тили кафедрасы үлкен оқытыушысы
 - каракалпак тили кафедрасы докторанты
 - каракалпак тили кафедрасы докторанты
 - биология оқытыу методикасы кафедрасы ассистент оқытыушысы, жууанлы хаткер

Пикир билдириушілер:

1. Б.Алламуратов
2. А.Камалов

-б.и.д., профессор
-ф-м.и.д., доцент

дәуірде қозыға піткен жуғаслық, мүлғымлық хәм сүйкимлик, қасқырға піткен жыртқышлық, түлкіге піткен хийлекерликке – жақсылық хәм жаманлық дәреге көз – қарасынан инсан пейлине ауыстырылады.

Тууылған перзенттің буннан кейинги дәуірлеринде хәм тәбият иенен адамның өз – ара байланыслылығына тән шаңарактан саға алған кәдриятлар өзлериниң функционаллық имканиятларын иске түсириўин үзликсиз даўам ете береді.

Тәбиятты ақылға сыйымлы пайдаланыўдың үлгилери жасап турған орталықты мұдамы көклемзарлықта тутыўдың зәурлиги менен ушластырыў талаплары буган мысал бола алады. Ақыры, адамзат практикасы тәбияттан қашықлаўды емес, ал керисинше оған мұдамы жақынылықта, бирге жасап, оның менен тең аяқ басып барыўды мақуллар екен, тәбиятқа ғамхорлық, оның менен мириўбетли мүнәсибette болыў шаңараклық үрп – әдет, дәстүрлердиң улыўмаадамзатлық сынары ссапланады.

Қулаасы, халық дәретийшилигиниң бул хәм басқа да тараўларындағы тәбият хәм инсанға байланыслы кәдриятлар системасының шаңарак арқалы адам кәлбинде орын алып, оның ишки дүньясын байытып, нағыз инсаний пазыйлетлерге айналыў процесси хеш қашан тоқтап қалмайды керисинше даўам ете береді. Оның үстине, жоқарыда айтқанымыздай-ақ, бүгинги дүньяның реалы картинасы глобаллық характерге ийе проблемалар, соның ишинде тийкарынан өткинлиги тәбияттан ала берийге бағдарланған уставовкалардың ақыбетине барып тирелетуғын шешилйўи жүдә курамалы хәм қыйышылықлы экологиялық проблемалар менен айқынласқан пайытта шаңарактын күнделикли турмысымыздағы орны хәм роли өз артықмашылығын тағы бир мәртебе дәлиллейди. Ақыры, адамның тәбиятқа қарсы турйыўында кәлиплескен бақалықлардан ўаз кшпер екенбиз, энди тәбият хәм жәмийеттиң бирисиз бири болмайтуғын, бирин – бири талап етип туратуғын мазмунға ийе уставовкаларды инсан санасына синириў ўазыйпасы тур. Бул бойынша, әлбетте шаңарактан, оның ағзаларының улыўманисаный хәм миллий пазыйлетлерди ийелелу хәм емел қылыў имканиятларынан көп нәрсе гәрездли. Усы себенли де журтбасымыздың шаңаракқа, оның беккемлигине итибарды күшейтйўди зинқарлаўында үлкен мәни бар. Бул экологиялық мәдениятты кәлипестирийде шаңарактын орны хәм ролине де байланыслы. Ақыры, экологиялық мәденият – адам менен қоршаған орталық арасындағы мүнәсибетлер бойынша билимлерге ийе болыў менен бирге ол билимлерди реалы практикада әмелге асыра биліў уқыбына ийе болыўды аңлатады. Басқаша айтқанда экологиялық мәденият экологиялық билим, тәбияттағы тең салмақлылықты болдырыўға бағдарланған искерликтің технологиясын, нормалар, бақалықлар, әдеп – икрамлықтың принципилери хәм.т.б. өз ишине алады. Усы себенли хәзирги жағдайда экологиялық мәденияттың раўажланыў дәрежеси социаллық дүзимнің прогрессиниң ең әхмийетли көрсеткишлеринен есапланар екен, оны әмелге асырыўда илһнарактын, шаңарак тәрбиясындағы адам хәм оны қоршаған органың өз – ара қатнасына байланыслы бақалықлардың орны хәм роли салмақлы.

ХОРЕЗМ ХӘҮИЗ ХОЖАЛЫҒЫ СИСТЕМАСЫ АРАЛ ЛЕЩИНИҢ ПАТОГЕН ПАРАЗИТЛЕРИ ХӘМ ҚАРСЫ ПРОФИЛАКТИКАЛЫҚ ИЛАЖЛАР

Алламуритов Б., б.и.д., проф., Гулиббетов Б., магистрант, Алламуритова З.¹

¹Әжіншаз атындағы ИМПИ, Биология оқытыў методикасы кафедрасы.

¹ТашМАУ Нөкис филиалы

Республикамызда балықшылықта тәбийий суў хәўизлеринен пайдаланыўды жақсылату хәм балық ресурсларын қорғаўды күшейтйў илажлары туўралы Өзбекистан Республикасы Президентти (Мирзиёев 1.3) балықшылық тармағын басқарыў системасын жетилистириў илажлары хакқындағы қарары шықты.

Қарарға тийқарланып балықшылықта тәбийий суў хәўизлерден ақылға муўапық пайдаланыў, балық өсириўди көбейттириў, оларды инвазионлық кеселликлерден қорғаўдың күшейттириў балық хәм сапалы балық продуктларын сатыўды тәртипке салыўы көрсетилген.

Қарарда нәзерде татылған илажлардың әмелге асырылуы балықшылық тармағының барлық саласын қамтып алатуғын хәм оның жедел раўажланыўын тәмийинлейтуғын бирден бир басқару системасының шөлкемлестирилиўине жана жұмыс орындарының жаратылуына, балық жетистириў кәсминин кескин көбийтиўге, республика халқының балық өнимлерине болған талабын тәмийинлеўге хәм тараўдың экспорт потенциалын арттыруға көмеклесседи.

«Ўзбалиқ давлат илимий ишлаб чиқариш маркази» хәм басқа балық аўлаушы шөлкемлер усы көрсетилген ислерди әмелге асыруулары белгиленген. Вилоят хәм қала хәкимликлери, Республика мәмлөкетлик салық басқармасы, ишки ислер министрлиги, саўлықты сақлау министрлиги санитария муғдарлары хәм саўда қағыйдаларын бузған жағдайда балық хәм балық өнимлерин сатыўдың алдын алу мақсетинде базарлар, магистрал жолларды бәрхама қатан түрде тексерип туруулары белгиленген.

Инвазион кеселликлердин қоздыруушылары хайўанатлар дуньясына кириседи. (Алламуратов: 2. 178, Османов: 3. 441) Олар төмендегнше бөлинеди:

1) инвазион кеселликлер-олардың қоздыруушылары бир клеткалы хайўанлар-әпиўайылар; 2) гелментозлар- қоздыруушылары паразит гелментлер яки куртлар 3) Крустациозлар- қоздыруушылары паразит шаян төриздилер; буўын аяқлылар.

Олардың айырымлары Хорезм суў хожалығы хәўизлеринде көбейип, мәлим бир оптимал яки қолай шараьтларда аўыр инвазион кеселликлерди туўдыруу хәм балықларды набыт қылуы анықланды.

Хорезм балық өнимлери аксепонерлик жәмийети хәўизлери системасы дүзилгеннен сон оның гидроэкологик шараьты өзгерип балық азық аўқат базасының инвазион кеселлик қоздыруушы паразитлеринин бир қанша көбийўине алып келген. Улуўма бизин изертлеўимизге қарағанда Хорезм хәўиз хожалығының физика-химиялық, гидробиологик режими инвазион балық паразитлери ушын қолай орталық болып есапланалды.

Хорезм хәўиз хожалығында сийрек ушырасатуғын балықлар: карп, ак амур, ак дөң маңлай өсирилиўи менен бир қатарда Арал леши, гүмис табан балық, зағара хәм ак сыла балықлары хәм басқалар. Әмиўләрьядан Сайод-жап, Акмешит каналлары арқалы келип түскен.

Изертлеўлер нәтийжелерине қарағанда Хорезм хәўиз хожалығында балықлар инвазион кеселликлеринин қоздыруушысы паразитлер менен бир қанша зәхәрленген. Себоби хәўизлерге сийрек ушырасатуғын балықлардын тығыз жайласуы, суў температурасының артыуы бир қанша балық кесел қоздыруушы паразитлердин тез раўажланыўына алып келеди. Сондай-ақ Хорезм хәўиз хожалығында таза биообекттин өсирилиўи «Жана кеселликлердин» пайда болуўына алып келеди.

Соның менен бир қатарда хәўизлердеги қолайсыз хаўа райы жағдайы, суўдағы үлгекислоталар, азот бирикпелеринин муғдарының артыуы, биоценоздың тығызлығы, балықлардың бир орыннан екнши орынға көширгенде хәм қоздыруушылары паразит хәўизлерге қойып жибергенде жараланыўы хәм басқа стресслик факторлар балықлардын кеселлениўине себепши болады.

1. Хорезм хәўиз хожалығында балықларды өсиргенде төмендеги әхмийетли шара-илажларды әмелге асыруу керек.

1.1. Хәўизлерге балық инвазион кеселликлерин қоздыруушы паразитлердин түсиўине жол қоймаслық.

1.2. Хожалықта балық өсириў дәўиринде инвазион кеселликлердин көбийўинин алдын алуы.

1.3. Пайда болған балық инвазион кеселликлерин тез жоқ қылуы шара-илажларын орынлау әхмийетке ийе.

2. Хәўизлерде балық өсириў дәўиринде балық инвазион кеселликлердин көбийўинин алдын алуы.

Улуўма санитария- профилактикалық шара-илажлар:

Алдыннан өсірилип атырған балықтарда балық инвазион кеселликлериниң алдын алыу ушын хорезм хожалыгында вегетинария- санитариялық талаптарды орынлауды усыныс етемиз.

-Хәуиз хожалыгында балықтарды көбейттириу хәм өсиуи ушын суудын дүзилеси, газ тәртиби, балық инвазион кеселликлери жок суулардан пайдалануу керек.

- хәуизлерди темийинлеуши гидротехник курылмалар инвазион кеселлик коздырыушыларын тасыушы балықлардын, моллюскалардын, түсиуине жол коймаслык,

- балықтарды тасыганда, хәуизлерге койып жибергенде суудын температурасы кескин өзгермеуи керек.

- Хәуизлердеги өсирилип атырған балықтарды паразитологик тәрептен хәр уақытта тексерип турууи керек;

- хәр түрли жастагы хәм баска хожалықтардан алып келинген балықтарды бир хәуизге өсириуге жол коймау керек;

- Хорезм хәуиз хожалыгы шараатында балықлар көбирек кеселленген хәуизлер түбин 10-15 см шукырлықта аударып хауа температурасы орташа 24,5-27,0 С, макс. 40-41 С, топырақ үсти 32-35 С (макс. 63-70 С) болганда 10-15 күн ыссы ашық хауда қалдырганда көпшилик паразитлердин цисталары, тухымлары, аралық хожайылары өзинин инвазион кәсийетлерин жок қылады.

-Хәмме уақытта белгили бир ислерден соң балықшылық инвертарларын, балықшылықка арналган кийимлерин профилактик дезинфекциялаудан өткерну талап етиледи;

-Хожалықта карантин хәуизлерде метал сеткалар менен орап электр жарытқыш пенен тәмийинлеп балық аулаушы кусларды мылтық пенен атыу керек;

-балықтарды уақытта жақсы аўқатлардыруу ушын бәрше қолайлықлар жаратыу талап қылынады;

- хожалықта балық өнимлерин өсириу ушын талап бойынша сыпатлы азық-аўқат базасын, балық кеселликлерин диагностика қорғаушы реактивлер, микраскоп луфалар, кәнийгелер хәм оларды есапқа алыу хужжетлер болыуи шерт.

Балық инвазион кеселлик коздырыушыларын анықладық хәм усы балық инвазион кеселликлериниң коздырыушыларына қарсы илнимий тийкарда төмендегише профилактик гүресуи жолларын хожалықтың жоқары тәжирийбелі кәнигелери менен биргеликте әмелге асыруи жолларын үйрендик.

Хорезм хәуиз хожалыгы структурасы хәм үлкен балық кесел коздырыушыларына қарсы гүресин нәтийжели болыуи ушын көп жағдайларды есапқа алыуды талап қылады, соның ушын бәрше кеселлик коздырыушыларға қарсы гүресуи схемасын берну бир канша қыйын, буган карамастан Хорезм хәуиз хожалыгы балық кеселлигин коздырыушыларының биологик өзгешеликлери хәм эпизотиялық факторларды есапқа алып төмендегише гүресуи жолларын усыныс етемиз.

Miksosporidiaz-коздырыушылары (*myxobolusbranae* х.т.б.) балықтардын көпшилик органлары хызметин бузып шоыл кеселликлерин пайда қылып балық кем хәрекетли болып қалады, бундай уақытлары кесел балықтарды тутып алып утилизация қылып жок қылуу керек. **Miksosporidiaz** көп болган хәуизлер жоқары көкцидиоз кеселлиги коздырыушыларына қарсы гүресуи усылын қолланыу арқалы әмелге асыруға болады.

Ариозомоз- коздырыушы инфузория-*Ariozomarciscolum* хожалықтың көпшилик шабақларында ушырасып, шабақ өсириуши 4 хәм 5 хәуизлерде суу температурасы 25,0-27,3 С болганда 2016-жыл 1-3 июнь күнлери қарп шабақларынын 120 мың усы кеселликден қырылып кетгени гуўасы болдык.

Ариозомозға қарсы гүресуи ушын қарп хәм баска балық шабақларын қысқарту хәуизлерге жиберуи хәм бәхәрде қысқарту хәуизлерден баска хәуизлерге өткернуи суу температурасы 10-14 С хәм 15-19,5 С болганда жасыл 2-3 гм³ баннасынан 15-20 минут уақыт өткеннен кейин 95-98 % инфузориялар өлип кетеди.

Триходинозоллар- коздыруйшылары домалак кирпик таризли инфозориялар Trichodinaeaeizotica хэм баска болып көпшилик балыклардын терисинде кабыршагында көплеп ушырасалы.

Усы кеселликтин профилактикасы хэм оннан емлеу ушын хожалык хэуизлерине гүзде шабакларды кыслатуыга хэм бэхерде кыслатуыдан шыгарыуда суу температурасы 10-15 С болганда формалиннин дозасы 1:1500, экспозициясы 5-10 минут ишинде баинадан өткертенде триходинозоларынын 95% набыт болгандыгын аныклайдык.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш. Ташкент қаласы, 2017-жыл 1-май Еркин Қарақалпақстан 4-май 2017-жыл № 57-58 (19988) 3 бет (3)
2. Алламуратов Б. Паразиты и болезни рыб бассейны реки Сурхандарьи. Т.: ФАН 1974, 204 с (178-186)
3. Османов С.О. Паразиты рыб Узбекистана. Изд. «ФАН» УзССР. Ташкент. с. 441-492

САНОАТ ОҚАВА СУВЛАРИНИ ТОЗАЛАШ УЧУН ЯНГИ ИОНИТ

Алламуратов К.К.¹, Жумабаев Б.А.², Аймураева Л.Г.², Мухамедалиев Б.А.³
¹ҚМУ, ²НДПИ, ³Ташкент архитектура қурилыш институти

Республикамызда мустақилликка эришилгандан буён кимё саноатыда янги турдаги махсулотларни ишлаб чикаришни ривожлантириш йўналишидаги илмий изланишларни юқори даражада ташкил этиш ва маҳаллий бозорни импорт ўрнини боса оладиган кимёвий реагентлар билан таъминлаш борасида кенг қамровли чора-тадбирлар амалга оширилиб, муайян натижаларга эришилди [2]. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси саноатни сифат жиҳатдан янги босқичга кўтариш, маҳаллий хом ашё манбаларини чуқур қайта ишлаб, тайёр махсулот ишлаб чикаришни жадаллаштириш, янги турдаги махсулотлар ва технологияларни ишлаб чикаришни тақозо этади. Бу борада иккиламчи ресурслар асосида синтез қилинган, таркибида турли функционал гуруҳларни сақлаган, термик ва кимёвий барқарор, механик мустаҳкам, полифункционал ионитларни тадқиқотига қаратилган илмий ишларни алоҳида таъкиллаш мумкин.

Бугунги кунда жаҳонда ионитларнинг янги турларини арзон ва экологик хавфсиз хом ашёлар асосида синтез қилиш, уларнинг турли металл ионларига нисбатан сорбцион хусусиятларини аниқлаш, уларнинг турли металл ионларига нисбатан танловчанлигини ошириш, кимёвий модификация ва поликонденсация жараёнлари ёрдамида янги термикимёвий барқарор ионитлар синтезига оид илмий изланишларга асосий эътибор қаратилган. Бу борада ионалмашувчи полимерларни ишлаб чиқишда бир қатор масалаларни ҳисобга олиш зарур, хусусан саноат чиқиндилари ва иккиламчи ресурслар асосида саноат ва маиший оқава сувларини тозалаш, уларнинг таркибидан қимматбаҳо, захарли ва зарарли металл ионларини ажратиб олиш, атроф-муҳит муҳофазаси муаммосини ҳал этиш қабиляр долзарб ҳисобланади [3].

Ионит ва сорбентлар синтези ва уларнинг технологиясини ўрганиш бўйича илмий адабиётларда қатта ҳажмдаги материаллар мавжуддир.

Ионитлар синтез қилиш технологияси ривожланишидаги асосий илмий йўналишлар эритмалар таркибидан металл ионларини самарали ажратиб хусусиятига эга бўлган, дивинилбензол, винилпиридин, фуран бирикмалари, фурфурол, тиофосфатлар, меламин, формалин, эпихлоргидрин ваполиакридонитрил толаси асосида ионитлар синтез қилишга асосланган.

Бундан ташқари, мавжуд ионитларга янги функционал гуруҳли мономерлар киритиш орқали ҳам янги комплекс ҳосил қилувчи ионитлар синтез қилиш бўйича илмий тадқиқотлар амалга оширилган. Лекин оқава сувларини тозалаш соҳасидаги мавжуд илгор ишланмалар нефть-газни қайта ишлаш корхоналаридаги, айниқса таркибида кам микдорда турли металл ионларини ушлаган оқава сувларни тозалашда етарлича самара бермайди. Нефть ва газни қайта ишлаш, шунингдек кимё саноати корхоналари оқава сувлари қамдан қам учрайдиган